

1

Η χριστιανική σύλληψη της φιλοσοφίας και η χριστιανική φιλοσοφική μέθοδος

Η στάση των πρώιμων Χριστιανών στοχαστών απέναντι στη φιλοσοφία χαρακτηρίζεται από μια φαινομενική αντίφαση. Από τη μια ασκούν έντονη κριτική ή εκφράζουν ακόμα και περιφρόνηση για τη φιλοσοφία, ισχυριζόμενοι ότι η φιλοσοφία βρίθει ψευδών απόψεων, πολλές από τις οποίες οδηγούν σε αιρέσεις (Τατιανός, *Πρὸς Ἑλλ.* 2, 19, 25· Τερτυλιανός, *Apol.* 46.18),¹ ενώ από την άλλη ορίζουν κατ' επανάληψη τον Χριστιανισμό ως φιλοσοφία και χρησιμοποιούν αναγνωρίσιμα φιλοσοφικά επιχειρήματα για να δικαιολογήσουν τις απόψεις τους. Ἦδη ο Ιουστίνος (*Διάλ.* 8.1-2) διακηρύσσει ότι ο Χριστιανισμός είναι φιλοσοφία, και μάλιστα η τελειοποίηση της φιλοσοφίας,² ενώ κατοπινοί Χριστιανοί συνεχίζουν στην ίδια κατεύθυνση· μιλούν για τον Χριστιανισμό ως την «αληθινή φιλοσοφία», την «ύψιστη φιλοσοφία», την «φιλοσοφία του Χριστού» και την «φιλοσοφία σύμφωνα με τη θεία παράδοση».³ Φυσικά, μεταξύ των πρώιμων Χριστιανών στοχαστών υπάρχουν παραλλαγές αυτής της στάσης. Ο Ιουστίνος, ο Κλήμης και ο Ωριγένης έχουν

μεγαλύτερη συμπάθεια για τη φιλοσοφία και τείνουν περισσότερο να υποστηρίζουν τον φιλοσοφικό χαρακτήρα του Χριστιανισμού απ' ό,τι ο Τατιανός, ο Τερτυλλιανός ή ο Αθανάσιος. Πιστεύω, ωστόσο, ότι η μεταξύ τους διαφορά είναι διαφορά βαθμού και όχι ουσίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, όλες οι πλευρές συγκλίνουν στην άποψη ότι η φιλοσοφία είναι αναξιόπιστη, ενώ ο Χριστιανισμός είναι η αληθινή ή πραγματική φιλοσοφία, την οποία και μόνο θα έπρεπε να εμπιστευόμαστε.

Είναι αδύνατο, ωστόσο, να επικρίνουμε το Χ και ταυτόχρονα να εγκωμιάζουμε κάτι ως Χ εκτός εάν το Χ χρησιμοποιείται υπό δύο διαφορετικές έννοιες. Ο όρος «φιλοσοφία» μπορεί πράγματι να γίνει κατανοητός είτε ως «αγάπη για τη γνώση, αναζήτηση της αλήθειας» είτε ως «ενασχόληση με τη φιλοσοφία στον ελληνορωμαϊκό, παγανιστικό κόσμο». Μπορούμε θαυμάσια να φανταστούμε κάποιον να απορρίπτει τη φιλοσοφία υπό τη δεύτερη έννοια, την οποία αποκαλώ «ελληνική φιλοσοφία», ενώ επιδοκιμάζει τη φιλοσοφία υπό την πρώτη. Σε μια τέτοια περίπτωση, απορρίπτει κανείς ως μη ικανοποιητική μια ορισμένη φιλοσοφική παράδοση ή μια ορισμένη παράδοση αναζήτησης της αλήθειας, ενώ διακηρύσσει την υποστήριξή του στο έργο της αναζήτησης της αλήθειας με έναν άλλο τρόπο.

Μια σχετική περίπτωση που έχω κατά νου είναι εκείνη των Πυρρώνειων σκεπτικών. Οι τελευταίοι διαχωρίζουν τόσο έντονα τη φιλοσοφία όπως ασκείται απ' όλες τις άλλες φιλοσοφικές σχολές σκέψης στον ελληνορωμαϊκό κόσμο από τη δική τους προσέγγιση, ώστε να μιλούν για την πρώτη ως τη «λεγόμενη φιλοσοφία» (Σέξτος, Π.Υ. Ι.18, ΙΙ.12). Ο λόγος που δίνουν γι' αυτόν τον έντονο διαχωρισμό είναι ότι όλες οι παραδοσιακές φιλοσοφικές σχολές ανεξαιρέτως είχαν προδώσει τον αληθινό χαρακτήρα της φιλοσοφίας, ο οποίος, κατά τη γνώμη τους, συνίσταται στο πνεύμα της απορίας που αποτελεί κίνητρο για ακατάπαυστη έρευνα αλλά και αναστολή της κρίσης (*έποχή*). Αυτή η απορητική πλευρά της φιλοσοφίας, ισχυρίζονται, διατηρείται μόνο στον σκεπτικισμό και γι' αυτό τον λόγο μόνον ο σκεπτικισμός υπό τη μορφή του Πυρρώνειου σκεπτικισμού δικαιούται τον χαρακτηρισμό της φιλοσοφίας.

Η περίπτωση του Χριστιανισμού μου φαίνεται παρόμοια. Όπως οι Πυρρώνειοι σκεπτικοί, οι πρώιμοι Χριστιανοί στοχαστές απορρίπτουν την ελληνική φιλοσοφική παράδοση συνολικά ως αποτυχημένη, προσυπογράφουν, ωστόσο, τον στόχο αυτής της παράδοσης, που είναι η επίτευξη της σοφίας. Γι' αυτό τον λόγο ισχυρίζονται ότι κάνουν φιλοσοφία και ότι το κάνουν πετυχημένα. Φυσικά, πολλά εξαρτώνται εδώ

από το πώς οι πρώιμοι Χριστιανοί στοχαστές συλλαμβάνουν αυτό τον στόχο. Μπορεί πράγματι να έχουμε να κάνουμε με δύο διαφορετικούς τρόπους άσκησης της φιλοσοφίας, όπως ο σκεπτικιστικός και ο δογματικός, αλλά μπορεί επίσης να ισχύει ότι η χριστιανική «φιλοσοφία» είναι μόνο κατ' όνομα φιλοσοφία, ενώ στην πραγματικότητα διαφέρει ουσιωδώς από την ελληνική αντίληψη περί φιλοσοφίας. Και οι δύο εναλλακτικές έχουν τους υποστηρικτές τους μεταξύ των ειδικών,⁴ και υπάρχουν στοιχεία που υποστηρίζουν και τις δύο πλευρές, όπως από τη μία ο Ιουστίνος, ο οποίος δεν διακρίνει ανάμεσα στην πλατωνική, τη στωική, την πυθαγόρεια και τη χριστιανική φιλοσοφική πρακτική, και από την άλλη και χριστιανικές χρήσεις του όρου «φιλοσοφία» κατά τον 4ο αιώνα με την έννοια της «ασκητικής ζωής».⁵ Για να αποφασίσουμε τι ισχύει, απαιτείται να διερευνήσουμε την έννοια της φιλοσοφίας που είχαν οι πρώιμοι Χριστιανοί στοχαστές. Για να το κάνουμε αυτό, χρειάζεται πρώτα να εξετάσουμε προσεκτικά το σκεπτικό με το οποίο οι πρώιμοι Χριστιανοί φιλόσοφοι ασκούν κριτική στην ελληνική φιλοσοφία. Στη συνέχεια είναι αναγκαίο να εξετάσουμε πώς οι Χριστιανοί μιλούν για τον Χριστιανισμό ως φιλοσοφία και τι εννοούν με αυτό.

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ο δυϊσμός που περιγράψω παραπάνω σχετικά με τη φιλοσοφία είναι εμφανής σε Χριστιανούς στοχαστές όπως ο Τατιανός και ο Τερτυλλιανός, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα επικριτικοί απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία. Σε ένα έργο τόσο σύντομο όσο το *Πρὸς Ἑλληνας* του Τατιανού, μετράμε τρεις ξεχωριστές επιθέσεις ενάντια στη φιλοσοφία, την οποία ο Τατιανός θεωρεί μέρος του ελληνικού πολιτισμού, όπως τη μυθολογία, τη θρησκεία και το θέατρο (*Πρὸς Ἑλλ.* 2, 19, 25). Ο Τατιανός επιχειρεί να απορρίψει την ελληνική φιλοσοφία προκειμένου να υπερασπιστεί τον χριστιανισμό, τον οποίο περιγράφει ως τη «φιλοσοφία μας» (31), ή τη βαρβαρική φιλοσοφία (42). Αυτό καθίσταται σαφές όταν συγκρίνει τις δύο και βεβαιώνει την ανωτερότητα του Χριστιανισμού, με το σκεπτικό ότι ο Χριστιανισμός είναι προσιτός και προσβάσιμος σε όλους (32),⁶ ενώ είναι, υποστηρίζει, αρχαιότερος και πιο ακριβής από την ελληνική φιλοσοφία (35-41). Μπορεί κανείς εδώ να αναρωτηθεί βέβαια κατά πόσον η αντίληψη του Τατιανού για τον Χριστιανισμό ως φιλοσοφία είναι παρόμοια με την αντίληψη για τη φιλοσοφία στην ελληνι-

κή παράδοση –χονδρικά, ως έρευνα που έχει στόχο να αποδείξει τους ισχυρισμούς της με ορθολογικά μέσα– ή πρόκειται για απλή ομωνυμία.

Αν ισχύει το δεύτερο, ωστόσο, θα ήταν δύσκολο να εξηγήσουμε γιατί ο Τατιανός βρίσκει την ελληνική φιλοσοφία συγκρίσιμη με τον Χριστιανισμό. Ένα άλλο στοιχείο είναι επίσης σχετικό. Στο επιχείρημά του για την ανωτερότητα του Χριστιανισμού ο Τατιανός επικαλείται το προσωπικό του παράδειγμα, λέγοντάς μας ότι προτού προσηλυτιστεί στον Χριστιανισμό ήταν φιλόσοφος με κάποια φήμη (1.3), πιθανότατα Πλατωνικός σαν τον δάσκαλό του Ιουστίνο.⁷ Ο Τατιανός υπαινίσσεται ότι η μεταστροφή του από την ελληνική φιλοσοφία στον Χριστιανισμό ισοδυναμεί με πρόοδο στη φιλοσοφία. Θα ήταν αδύνατο για τον Τατιανό να διατυπώσει έναν τέτοιο ισχυρισμό αν θεωρούσε ότι η ομοιότητα ανάμεσα στα δύο είδη φιλοσοφίας είναι μόνο κατ' όνομα.

Αυτό είναι ξεκάθαρο και σε έναν άλλο φλογερό Χριστιανό επικριτή της φιλοσοφίας, τον Τερτυλλιανό. Ακολουθώντας τις επιτιμήσεις του Παύλου,⁸ ο Τερτυλλιανός καταδικάζει τη φιλοσοφία σε πολλά σημεία του έργου του, ιδίως στο *Apologeticum* 46-50, στο *De praescriptione haereticorum* 7-9 και στο *De anima* 1-3.⁹ Έχει ενδιαφέρον ότι ο Τερτυλλιανός αντιστρέφει το επιχείρημα του πλατωνικού *Γοργία* κατά της σοφιστείας, κατηγορώντας την ελληνική φιλοσοφία ότι κλίνει έντονα προς τη σοφιστεία (*Apol.* 46.18) και τη ρητορική (*Res.* 5.1), ενώ κατηγορεί επίσης τους φιλοσόφους ότι είναι ασυνεπείς (*De spectaculis* 21.1), ότι διαφωνούν μεταξύ τους (*De an.* 2.4) και ότι υποστηρίζουν και διαδίδουν ψευδείς απόψεις από τις οποίες αντλούν οι αιρετικοί. Η τελευταία κατηγορία επαναλαμβάνεται emphaticά στο έργο του Τερτυλλιανού. Στο *De anima*, για παράδειγμα, ο Τερτυλλιανός ξεκινά την περιγραφή του για το τι είναι η ψυχή αντιτιθέμενος στην ψυχολογία του πλατωνικού *Φαίδωνα*. Ο Τερτυλλιανός ασκεί κριτική στον Πλάτωνα επειδή εκείνος υποστηρίζει την αιώνια ύπαρξη της ψυχής και τη μετενσάρκωσή της σε άλλα σώματα για να συμπεράνει, αν και με θλίψη, ότι ο Πλάτων είναι υπεύθυνος για τη διάδοση μιας ψευδούς άποψης από την οποία αντλούν ιδίως οι Γνωστικοί (*De an.* 23.5-24.1, 28.1-2). Και στο έργο του *Adversus Hermogenem* ο Τερτυλλιανός κατηγορεί τον Στωικισμό για την άποψη του Ερμογόνη ότι η ύλη υπάρχει αιώνια και ότι αποτελεί μια αρχή της πραγματικότητας (βλ. ιδίως *Adv. Herm.* 8.3· πρβλ. *De an.* 3.1). Το χωρίο που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό της στάσης του Τερτυλλιανού.

Οι αιρέσεις προκύπτουν από τη φιλοσοφία. Από εκεί προέρχονται οι αιώνιες και οι άπειρες μορφές και η τριπλή φύση του αν-

θρώπου στον Βαλεντίνο, ο οποίος είναι Πλατωνικός. Από εκεί προκύπτει και ο Θεός του Μαρκίωνα, ο οποίος είναι καλύτερος επειδή βρίσκεται σε κατάσταση γαλήνης· ο Μαρκίων ακολουθεί τους Στωικούς. Λέγεται επίσης ότι η ψυχή πεθαίνει, όπως υποστήριζε ο Επίκουρος. Για να απορρίψεις την ανάσταση του σώματος, δεν έχεις παρά να στηριχτείς σε όποια από τις υπάρχουσες σχολές της φιλοσοφίας. Όταν εξισώνουν την ύλη με τον Θεό, πρόκειται για τη σχολή σκέψης του Ζήνωνα. Όταν μιλούν για τον πύρινο Θεό, η αιτία είναι ο Ηράκλειτος. Το ίδιο υλικό ανακυκλώνουν αιρετικοί και φιλόσοφοι και όταν το επικαλούνται, το κάνουν με τον ίδιο σκοπό.

(*De praescriptione haereticorum* 7.3-4)

Η σύνδεση των αιρέσεων με την ελληνική φιλοσοφία αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στους πρώιμους Χριστιανούς στοχαστές.¹⁰ Δεν φτάνουν όλοι μέχρι το σημείο που φτάνει ο Τερτυλλιανός, ο οποίος ολοκληρώνει το παραπάνω επιχείρημα ρωτώντας ρητορικά τι σχέση έχει η Αθήνα με την Ιερουσαλήμ και τι κοινό έχει η Ακαδημία με τη χριστιανική εκκλησία (7.9). Δεν θα έπρεπε, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι αυτές οι ρητορικές ερωτήσεις υποδηλώνουν ότι ο Τερτυλλιανός δεν βλέπει καμία απολύτως σύνδεση ανάμεσα στην ελληνική φιλοσοφία και τον Χριστιανισμό, ή ότι η ελληνική φιλοσοφία και ο Χριστιανισμός εκπροσωπούν δύο αντίθετα άκρα.¹¹ Αν και από τη μια ο Τερτυλλιανός απορρίπτει ρητά τον Πλατωνισμό και τον Στωικισμό, από την άλλη υποστηρίζει, όπως ο Ιουστίνος (*Διάλ.* 2.1), ότι η φιλοσοφική σκέψη δείχνει προς τον Θεό (*Adv. Marc.* II.27.6-7), την πηγή του λόγου (*De an.* 16.2), και φαίνεται να υπαινίσσεται ότι η ελληνική φιλοσοφία αντιπροσωπεύει μια πρόοδο του λόγου στην ιστορία, η ολοκλήρωση και η τελειοποίηση του οποίου επήλθε με τον Χριστιανισμό (*Testimonium Animae* 5.6-7). Εκτός αυτού, ο Τερτυλλιανός επισημαίνει συχνά στο έργο του ότι η φιλοσοφία και ο Χριστιανισμός συμφωνούν σε πολλά, όπως, για παράδειγμα, στο ότι ο Θεός είναι αόρατος, ειρηνικός και πέραν των ανθρώπων (*Adv. Marc.* II.27.6), καθώς και στην αθανασία της ψυχής (*Testimonium Animae* 4.1-8). Ισχυρίζεται, ωστόσο, ότι ο Χριστιανισμός ξεπέρασε την ελληνική φιλοσοφία και συνιστά, επομένως, μια καλύτερη φιλοσοφία (*De Pallio* 6.4).¹² Από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί ότι, παρά την ισχυρή κριτική που ασκεί στην ελληνική φιλοσοφία, ο Τερτυλλιανός υποστηρίζει τη σύνδεση ανάμεσα στην τελευταία και τον Χριστιανισμό, υπογραμμίζοντας τον κοινό

τους στόχο και την κοινή τους μέθοδο, με τη μεταξύ τους διαφορά να εντοπίζεται στον βαθμό επιτυχίας στην επίτευξη αυτού του στόχου.

Παρόμοιες αποκηρύξεις της ελληνικής φιλοσοφίας χάριν του Χριστιανισμού εμφανίζονται και σε άλλους πρώιμους Χριστιανούς στοχαστές. Ο Κλήμης παρουσιάζει την ελληνική φιλοσοφία ως ανόητη ή παιδιάστικη (*Στρωμ.* 1.10.50.1, 11.53.2, 17.88.1), παρά τα εγκώμιά του για τον Πλάτωνα (για τα οποία θα πω περισσότερα παρακάτω, σελ. 63, 74). Ο Λακτάντιος εγκωμιάζει τον Πυθαγόρα, τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα για την αντίστασή τους στις θέσεις των ατομικών και για την επιβεβαίωση της δημιουργίας του κόσμου από τον Θεό και τη θεία πρόνοια (*De ira Dei* 10.47), ψέγει, ωστόσο, στο τέλος την ελληνική φιλοσοφία συνολικά ως *valinoquentia* (μάταιη ευφράδεια), για τον λόγο ότι δεν υιοθετεί τη χριστιανική σύλληψη του Θεού, η οποία περιλαμβάνει τη πεποίθηση ότι ο Θεός οργίζεται με εκείνους που ζουν άδικα (24.1). Και στο *Institutiones Divinae* υποστηρίζει ότι, παρά τις προσπάθειες πολλών μεγάλων φιλοσοφικών διανοιών, η φιλοσοφία έχει σφάλει, δηλαδή, δεν έχει φτάσει στην αλήθεια την οποία άρθρωσε ο Χριστιανισμός (*Div. Inst.* III.30).¹³ Επίσης, στις ομιλίες του *Eis tήn Eξαήμερον* ο Βασίλειος αποδοκιμάζει τη γνώση της ελληνικής φιλοσοφίας υπέρ εκείνης της Γραφής, ενώ ο Γρηγόριος Νύσσης θεωρεί την *ξζωθεν φιλοσοφία* ή την *ξζωθεν παιδευσιν* άχρηστες (*Βίος Μωϋσέως* 329B, 336D, 337B). Για ακόμη μία φορά, ωστόσο, αυτές οι κρίσεις δεν ισοδυναμούν με απόρριψη του εγχειρήματος της φιλοσοφίας στο σύνολό του, αφού οι ίδιοι οι Χριστιανοί επικριτές εκφράζουν επίσης τον σεβασμό τους, ή διατυπώνουν ακόμα και επαίνους για τη φιλοσοφία. Ο Κλήμης, όπως θα δούμε, θεωρεί τον Χριστιανισμό ένα είδος φιλοσοφίας, όπως και ο Γρηγόριος, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η ελληνική φιλοσοφία μπορεί να είναι ωφέλιμη όταν αφαιρεθούν τα «σπιλωμένα» μέρη της (*Βίος Μωϋσέως* 336D-337A).

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Πρέπει πλέον να μεταβούμε από τις ρητορικές γενικεύσεις που χαρακτηρίζουν την απόρριψη της ελληνικής φιλοσοφίας από τους Χριστιανούς, στην παρουσίαση των συγκεκριμένων κριτικών τους απόψεων. Οι πρώιμοι Χριστιανοί ισχυρίζονται ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι υποστηρίζουν πολλές ψευδείς, λανθασμένες απόψεις, τις οποίες συχνά προσ-